D.E.Ü. İ.İ.B.F. Dergisi
Cilt:12, Sayı:II, 1997, ss.111-133

TÜRK TURİZMİNİN GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLER VE DİĞER SEKTÖRLERLE İLİŞKİSİ

Hüseyin A.EGELİ (*)

ÖZET

Hizmetler sektörü içinde yer alan turizm sektörü, planlı dönemden günümüze gerek kantitatif gerekse kalitatif açıdan önemli gelişmeler göstermiştir. Bu çalışmada 1963 - 1995 döneminde Türk turizminde meydana gelen değişmeler özetlenerek, 1980 sonrası dönemde izlenen döviz kuru politikalarının ve enflasyon oranlarında meydana gelen değişmelerin turizm gelirleri ve gelen yabancı sayısı üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Ayrıca turizm sektörünün doğrudan ve toplam bağlantı katsayıları hesaplanarak, sektörün ekonomide öncü sektör konumunda olup olmadığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

I. TÜRKİYE'DE TURİZM SEKTÖRÜNÜN GENEL DEĞERLENDİRMESİ VE TURİZMİN GELİŞİMİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

Günümüzde bir kitle hareketi niteliği kazanmış olan turizm, hizmetler sektörü içinde yer almaktadır. Özellikle son çeyrek yüzyılda gerek kişisel gelirlerin artması, refah düzeyinin yükselmesi, boş zamanlardaki artışlar ve tatil imajının yaygınlaşması, gerekse kitle iletişim araçlarının artması, ulaştırma, konaklama ve seyahat sektörlerindeki gelişmelerin sonucu olarak turizm çok hızlı bir büyüme göstermiştir. Büyük oranda dövizin el değiştirdiği bu sektörü, gelişmekte olan ülkeler, ekonomik büyümeyi ve kalkınmayı sağlayacak öncü sektör olarak görmektedirler.

Türkiye'de de planlı kalkınma döneminin başladığı 1963 yılından bugüne kadar geçen süre içinde turizmde gerek kantitatif gerekse kalitatif açıdan küçümsenmeyecek bir gelişmenin olduğu söylenebilir.

1- Planlı Dönemden Bugüne Turizm Sektöründeki Gelişmeler

1963 - 1980 dönemi turizmle ilgili temel kadroların ve kurumların oluştuğu, bilgi birikiminin sağlandığı, turizmle ilgili mevzuatta gerekli düzenlemelerin yapıldığı bir dönem olarak ifade edilebilir. Sözkonusu dönemde Türkiye'ye gelen toplam yabancı sayısının 198.841'den 1.288.060'a, turizm gelirlerinin de 7.1 milyon dolardan 326.7 milyon dolara çıktığı görülmektedir.

Hazırlık dönemi olarak nitelendirilebilecek olan bu dönemin özellikle son yılları, 1980 sonrası gelişmeyi etkileyen ve hızlandıran faktörler bakımından önem taşımaktadır. Sözkonusu faktörler arasında;

(*) Yrd.Doç.Dr. D.E.Ü.İ.İ.B.F. İktisat Bölümü

- Ekonomi politikalarında turizm sektörünün öncelikli olarak yer alması,

- 24 Ocak Kararları ile sistemin libere edilmesi ve Türk Parasını Koruma Kanunu'ndaki değişiklikler, dövizle fiyat belirleyebilme, yabancı şirketlerle işlemlerde ödeme kolaylıkları,

- Türk parasının yabancı paralar karşısında değer kaybetmesi nedeniyle oluşan turistik tüketici rantının ülkemize seyahatleri cazip hale getirmesi,

- Sağlanan rantın yabancı tur operatörleri tarafından turiste yansıtılmayıp, bünyede tutulması sonucu Türkiye turlarının kar marjının artması sayılabilir.

1980 sonrası dönemde turizm hareketlerinin trendine bakıldığında, sektörün bazı yıllar olumsuz etkiler altında kaldığı ve gelişmesinde belirgin bir yavaşlamanın olduğu görülmekle birlikte, genel olarak hızlı bir ilerleme içinde bulunduğu söylenebilir. Geçmişte güneş-deniz-kum üçlüsünden ibaret sayılan ve basit bir hizmet sektörü olarak kabul edilen turizm, bugün insan-doğa-kültür bütünleşmesi olarak değerlendirilmekte ve ekonominin gelişmesine sağladığı katkının büyüklüğü nedeniyle stratejik önemi olan bir sektör olarak kabul edilmektedir.

Büyük bir turizm potansiyeline sahip Türkiye'de 1980-1995 dönemindeki gelişmelere bakıldığında; gelen yabancı sayısının 1.288.060'dan 7.726.886'ya, turizm gelirlerinin 326.7 milyon dolardan 4.9 milyar dolara, turizm işletmesi belgeli tesis sayısının 510'dan 1793'e çıktığı görülmektedir. 1980 sonrası dönem, turizm endüstrisinde genel yapı değişikliğine paralel olarak seyahat acentalarının da hızla geliştiği yıllardır. 1980'de 290 olan seyahat acentalarının sayısı 1994 yılında 1994'e çıkmış, acentaların önemli bir kısmı 1985'den sonra kurulmuştur. Ancak, turizm sektöründeki hızlı gelişmeye karşın, bu dönemde turizm alt yapı faaliyetlerinin üst yapı faaliyetlerinden geride kalması sektörün en önemli sorunu olmuştur.

Sektörün ekonomi içindeki nisbi katkısını belirleyen diğer bir gösterge de turizm gelirlerinin GSMH ile ihracat içindeki ve turizm giderlerinin ithalat içindeki payıdır. Türkiye'de turizm gelirlerinin GSMH'ya oranı 1995 yılı itibariyle % 3.3'tür. Bu payın genelde düşük oluşu, Türkiye'nin sahip olduğu turizm potansiyelinden yeterince yararlanamadığını göstermektedir. Diğer taraftan, turizmden sağlanan döviz gelirlerinin ihracat gelirleri içindeki payı önemli oranda artmış, 1980 yılında % 11.2 olan bu pay 1995 yılında % 22.9'a çıkmıştır. Aynı dönemde turizm giderlerinin ithalat içindeki payı ise % 1.5'den % 2.5'e yükselmiştir. (Tablo 1)

Türk turizminin 1980 sonrası dönemindeki gelişmesinde etkili olan faktörler arasında; sektöre uygulanan teşvik politikaları, turizm bilincinin yerleşmesi, turizme daha fazla kaynak ayrılması, yatırımcıların turizme giderek

TABLO : 1

TÜRK TURİZMİNE VE DIŞ TİCARETİNE İLİŞKİN BÜYÜKLÜK VE ORANLAR

(MİLYON $)

Yıllar	Gelen Yabancı Sayısı	Yıllık Değişim (%)	Çıkan Vatandaş Sayısı	Yıllık Değişim (%)	Turizm Gelirleri	Turizm Gelirlerinin Artış Hızı (%)	İhracat	Turizm Gelirlerinin İhracat İçindeki Payı(%)	Turizm Giderleri	Turizm Giderlerinin Artış Hızı (%)	İthalat	Turizm Giderlerinin İthalat İçindeki Payı(%)
1980	1,288,060	-15.4	1,425,000	-7.1	326.7	16.4	2,910.1	11.2	114.7	20.7	7,909.4	1.5
1981	1,405,311	9.1	1,783,891	25.2	381.3	16.7	4,702.9	8.1	103.3	-9.9	8,933.4	1.2
1982	1,391,717	-1.0	1,899,377	6.5	370.3	-2.9	5,746.0	6.4	108.9	5.4	8,842.7	1.2
1983	1,625,099	16.8	1,998,167	5.2	411.1	11.0	5,727.8	7.2	127.3	16.9	9,235.0	1.4
1984	2,117,094	30.3	2,074,180	3.8	840.0	104.3	7,133.6	11.8	276.8	117.4	10,756.9	2.6
1985	2,614,924	23.5	1,806,163	-12.9	1,482.0	76.4	7,958.0	18.6	323.6	16.9	11,343.4	2.9
1986	2,391,085	-8.6	1,622,237	-10.2	1,215.0	-18.0	7,456.7	16.3	313.6	-3.1	11,104.8	2.8
1987	2,855,546	19.4	1,921,681	18.5	1,721.1	41.7	10,190.0	16.9	447.7	42.8	14,157.8	3.2
1988	4,172,727	46.1	2,114,780	10.0	2,355.3	36.8	11,662.1	20.2	358.0	-20.0	14,335.4	2.5
1989	4,459,151	6.9	2,464,318	16.5	2,556.5	8.5	11,625.0	22.0	565.0	57.8	15,792.0	3.6
1990	5,389,308	20.9	2,917,118	18.4	3,308.4	29.4	12,959.0	25.5	520.0	-8.0	22,302.0	2.3
1991	5,517,897	2.4	2,770,758	-5.0	2,654.0	-19.8	13,594.0	19.5	592.0	13.8	21,047.0	2.8
1992	7,076,096	28.2	2,997,318	8.2	3,639.0	37.1	14,718.0	24.7	776.0	31.1	22,871.0	3.4
1993	6,500,638	-8.1	3,331,313	10.5	3,959.0	8.8	15,345.0	25.8	934.0	20.4	29,428.0	3.2
1994	6,670,618	2.6	3,446,618	4.1	4,321.0	9.1	18,106.0	23.9	866.0	-7.3	23,270.0	3.7
1995	7,726,886	15.8	3,981,391	15.5	4,957.0	14.7	21,636.0	22.9	912.0	5.3	35,709.0	2.6

KAYNAK : Turizm Bakanlığı - Turizm İstatistikleri Bülteni, HDTM - Başlıca Ekonomik Göstergeler, çeşitli yıllardan yararlanılarak hesaplanmıştır.

daha büyük ilgi göstermeleri, yabancı sermaye kanunundaki değişiklikler sonucu özel sektörün yabancı sermaye ile ortak yatırıma gitme çabaları, yöresel gelişim projelerinin uygulanması, uluslararası entegrasyonlarda Türkiye'nin sesini duyurması sayılabilir. Bu ve benzeri faktörlerin etkisi ile ortaya çıkan gelişme yıllar itibariyle analiz edildiğinde, farklı dönemlerde farklı faktörlerin ön plana çıktığı görünmektedir.

A- GELİŞME DÖNEMİ (1980-1986)

24 Ocak 1980 İstikrar Tedbirleri ile uygulamaya başlanan dışa açık büyüme modelinde, Türk turizminin arz kapasitesinin arttırılması amacı ile uygulanan teşvik ve selektif kredi politikalarının etkisi, bu dönemdeki kamu arazisi tahsisleri diğer sektörlerde görülen darboğazlar nedeniyle girişimcilerin ilgisini turizm sektörüne çekmiş, henüz düşük olan arsa fiyatları ve işçi ücretleri sektörel yatırımların artmasına yol açmıştır.

Diğer taraftan, değişen eğilimler ve tercihler içindeki turistlerin klasik turizm ülkeleri yerine özellikle Avrupa'da moda olan Türkiye'ye seyahatleri tercih etmeleri, az bozulmaya uğramış veya henüz kirlenmemiş doğanın cazibesi, Türkiye'nin yeni bir turizm merkezi olarak acentaların programlarına alınıp pazarlanması, farklı bir kültüre sahip Türkiye'nin yabancı turistlerin dikkatini çekmesi, sağlanan huzur ortamı, alt yapı hizmetlerine ağırlık verilmesi, doluluk oranlarının ve turizmde sağlanan karların artmasına neden olmuştur. Özellikle 1983-1985 dönemi Türk turizminin en sorunsuz ve parlak dönemini ifade etmektedir. Sözkonusu yıllarda gelen yabancı sayısında sırasıyla % 16.8, % 30.3 ve % 23.5 oranında, turizm gelirlerinde de % 11.0, % 104.3 ve % 76.4 oranında artış görülmüştür. (Tablo:1).

Ancak 1986 yılında yaşanan bazı olumsuzluklar gelecek dönemlerle ilgili ilk tehlike sinyallerini de vermiştir. Bu tarihte bazı işletmelerin çifte rezervasyon yapmasının olumsuz etkileri, iç turizmde döviz fiyatı uygulaması, dıştan kaynaklanan Çernobil faciası ve Avrupa'daki terör hareketleri turist girişlerini % 8.6, turizm gelirlerini ise % 18 oranında düşürmüştür.

B- DURAKLAMA DÖNEMİ (1987-1991)

Turizmdeki gelişme ile birlikte turistik yörelerdeki arazi fiyatlarının artışı, kredilerin geri ödeme döneminin gelmesi, yöre halkının turizmden daha fazla pay almak istemesi, mevcut alt yapının yetersiz kalması, personel eksikliği ve taşıma sorunları yanında, dış ülkelerden kaynaklanan ve Türkiye'nin kontrol edemediği olumsuz faktörler, turizmin giderek ağırlaşan sorunlarla karşılaşmasına neden olmuştur. Sözkonusu dönemde Türk turizmini olumsuz etkileyen dış ve iç etkenleri şu şekilde sıralayabiliriz.

Dış Etkenler

- Türkiye'ye turist yollayan ülkelerin iç dinamiğinden kaynaklanan ekonomik ve politik olumsuz etkiler,

- Dünya konjonktüründe zaman zaman görülen olumsuz gelişmelerin yarattığı durgunluğun uluslararası turizm talebini olumsuz etkilemesi,

- Dış ülkelere has olayların Türk turizm talebini olumsuz etkilemesi (ABD-Libya sürtüşmesi, Irak'ın Kuveyt'i işgali)

- Rakip ülkelerin anti propagandalarının talep üzerindeki etkileri,

-Yabancı ülkelerdeki gerçek ve potansiyel turistlerin davranışlarındaki değişmeler.

İç Etkenler

- Personel sorunu: Artan yatırımlara paralel olarak turizm eğitiminde kalite ve kantite bakımından bu gelişmeye ayak uydurulamaması,

- Fiyat sorunu: Turizm sektöründe alternatif fiyat politikası ve kademeli fiyat politikasının etkin olarak uygulanamaması nedeniyle, münferit turistler için fiyatların yüksek tutulması, gruplara uygulanan fiyatlarda aynı özelliklere sahip işletmelerin rekabet güçleri farklı olduğundan ortaya çıkan olumsuzluklar sonucu haksız rekabet ortamının doğması,

-Aşırı bürokrasi,

-Turizm politikalarındaki istikrarsızlıklar sonucu; uygulamada, kredi ve teşvik politikalarında sık sık yapılan değişiklikler,

- Çevre sorunları, çarpık yapılaşmanın olumsuz etkileri.

Bütün bu faktörlere rağmen 1987-1990 yılları arasında gelen yabancı sayısı ve turizm gelirlerinin artış hızı pozitif olmuştur. 1989 yılı hariç tutulursa diğer yıllarda, özellikle yaz aylarında talepte meydana gelen canlanma nedeniyle, yabancı girişleri sırasıyla % 19.4, % 46.1 ve % 20.9, turizm gelirleri ise % 41.7, % 36.8 ve % 29.4 oranında artış göstermiştir.

1991 yılı ise, Türk turizminin çok olumsuz şartlarda turizm sezonunu karşıladığı bir yıl olmuştur. Körfez savaşı Şubat 1991'de bitmesine rağmen, Türkiye'nin konumu nedeniyle turizm sektörü yapılan strateji hatalarının da bir sonucu olarak savaştan olumsuz etkilenmiştir. 1 Nisan 1991 tarihinde başlatılan Avrupa Tanıtma Kampanyası etkili olmamış, yabancı seyahat acentalarının sektörde hakimiyet kurma çabaları yoğunlaşmış, yatay ve dikey entegrasyonlarla belli ölçüde amacına ulaşmıştır. Yılın ikinci yarısında talepte görülen canlanmaya

karşın, düşük fiyat uygulamaları nedeniyle gelirlerde ayni paralelde artış sağlanamamıştır. 1991 yılında gelen yabancı sayısı bir önceki yıla göre % 2.4 oranında artarken, turizm gelirleri % 19.8'lik bir azalma göstermiştir. Özellikle bu yılın ikinci döneminde panik havası içinde verilen fiyatlar, daha sonraki birkaç yılı da bağlayan, sektörün geleceğini ipotek altına alan bir etki yaratmış ve sektörün olumsuz şartlar ortadan kalksa dahi pazarlık gücünü önemli ölçüde kaybetmesine neden olmuştur.

C- 1992-1995 DÖNEMİ

1992 turizm sezonu ise bir önceki dönemin tüm olumsuzluklarına rağmen, son yılların en iyi sezonu olarak geçirilmiştir. 1991 yılında 5.517.897 olan gelen yabancı sayısı 1992'de 7.076.096'ya çıkarak % 28.2 artmış, turizm gelirleri de 2.6 milyar dolardan 3.6 milyar dolara çıkarak % 37.1 oranında yükselmiştir.Sözkonusu yıllar içinde turizm giderleri de 592 milyon dolardan 776 milyon dolara ulaşarak % 31.3 oranında artmıştır.

1993 ve 1994 yılları Türk turizmi açısından oldukça kötü geçmiştir. Anarşi ortamı, Güneydoğu sorunu, Avrupa turizminin son yıllarda dünya turizm piyasasındaki payının düşmesi, A.T. kredilerinin ve teşviklerinin üye ülkeler nezdinde desteklenmesi, A.T.'da tek pazara geçiş ve kredili tatil hakkının TEK ülkelerinde kullanılması zorunluluğu, rakip ülkelerin anti-propogandaları, dolardaki artışın üzerinde enflasyon artışları, yüksek kredi faizleri nedeniyle turizm sektöründe kaynak kullanma maliyetinin artması, kamu kesiminde yaşanan mali sorunlar ve bu kesimin borçlanma gereğinin yüksek düzeyde seyretmesinin özel kesimin turizm sektöründe kullanabileceği fonların hacmini daraltması, hızla gelişen üst yapıya uygun alt yapının oluşturulamamasından dolayı sunulan turistik hizmetlerin niteliğinin düşmesi gibi nedenler yüzünden gelen yabancı sayısı 1992 yılında % 8.1 azalmış, 1994'de ise sadece % 1.1'lik bir artış göstermiştir. Aynı yıllarda turizm gelirleri ise % 8.8 ve % 9.1 oranında artış göstermiştir. Diğer taraftan turizm giderleri 1994 yılında 1993 yılına göre % 7.3 azalarak 934 milyon dolardan 866 milyon dolara düşmüştür. 1995 yılında ise turizm sektörü 1983 ve 1984 yıllarına göre olumlu göstergelere sahne olmuş, gelen yabancı sayısında % 15.8, turizm gelirlerinde ise % 14.7'lik artış gerçekleşmiştir.

2- Gelen Turist-Turizm Gelirleri ve Yurt Dışına Çıkan Vatandaşlar-Turizm Giderleri Arasındaki İlişkiler

Bu kısımda, 1980 sonrası dönemde Türkiye'ye gelen yabancıların ülkenin turizm gelirleri ve yurt dışına çıkan Türk vatandaşlarının turizm giderleri üzerindeki etkisi regresyon analizi ile ölçülmeye çalışılmıştır. Çift logaritmik kalıbın kullanıldığı analizlerde doğrudan elastikiyet ölçümleriyle turizm gelir ve giderlerinin sözkonusu değişkenlere karşı duyarlılığı incelenmektedir. Yapılan

ölçümlemelerde 1980-1995 dönemi bütün olarak ele alınmış ve gelen turist ile yurt dışına çıkan vatandaşların turizm gelir ve giderleri üzerindeki etkileri belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak incelenen dönemin çok uzun olmamasından ve tek değişkene dayalı analizlerin yetersizliğinden kaynaklanan sorunlar, elde edilen sonuçların ihtiyatla yorumlanmasını gerektirecek boyutta bulunmaktadır.

Zaman Serisi ekonometrisi alanında özellikle son on yılda ortaya konan gelişmeler ile teorik ve ampirik katkılar regresyon analizine bakışa, sonuçların değerlendirilmesine ve genelde yönteme ilişkin yeni ve farklı bir anlayış getirmiştir. Buna bağlı olarak çok geniş bir literatür ortaya çıkmıştır (CHAREMZA-DEADMAN; 1992, V.Bölüm). Standart test istatistikleri ancak ve ancak ilgili veri seti durağan (stationary) bir yapıda, yani tanım gereği ortalama ve varyansları sabit iseler (zaman içinde değişmiyorsa) geçerlidir. Ancak, Nelson ve Plosser (1982) ile başlayıp Perron (1988) ile devam eden onlarca uygulamalı çalışma çoğu makro-ekonomik zaman serisi verilerinin trend içerdiklerini yani durağan olmadıklarını (nonstationary) göstermektedir (DICKEY- FULLER; 1981,s.1058-1073; SELÇUK;1993,s.357-379,UTKULU; 1994, s.303-324) . Durağan olmayan seriler içeren regresyon analizleri ise "yapay" regresyon sonuçlarına neden olabilmekte ve bağımsız ve bağımlı değişkenler arasındaki ilişkinin ekonomi teorisinin işaret ettiği "gerçek" bir ekonomik neden-sonuç ilişkisinden mi yoksa bir "yapay (sahte)" korelasyon ilişkisinden mi kaynaklandığını tesbit etmeyi daha da güçleştirmektedir. Regresyon tahminlerinde durağan olmayan zaman serileri kullanmanın yaratacağı bir diğer önemli sonuç da, bu durumda regresyon denkleminin standart test istatistiklerine güvenilemeyeceğidir. Çünkü, burada normal-dağılım söz konusu değildir. Örneğin, yukarı doğru trend gösteren seriler kullanıldığında bulunacak t-istatistikleri yapay olarak yüksek çıkabilecektir. Bu durumda istatistiğe standart yorum getirmek anlamlı olmayabilecektir (Bkz. PHLİLLİPS; 1986, s.311-340). Regresyon sonuçlarının yapay mı yoksa gerçek ekonomik ilişki sonuçları mı olduğunu tesbit etmenin pratik ve etkili bir yolu R^2 ve DW istatistik değerlerini kontrol etmektir. Yüksek R^2 ve düşük DW (özellikle 0,5 in altı) değer eğer birlikte ortaya çıkıyorsa bu durum yapay regresyonun göstergesidir. (Bkz. CHAREMZA - DEADMAN 1992).

Bu çalışmada kullandığımız makro ekonomik veriler de çoğu makro ekonomik zaman serisi verileri gibi belirgin bir trend göstermektedir. Bu nedenle yapay regresyon tehlikesine karşı öncelikli R^2 ve DW değerleri kontrol edilmeli ve başta t-istatistikleri olmak üzere tüm test istatistiklerin ancak genel bir eğilimi yansıtabildikleri gözden kaçırılmamalı, yorumlamada ihtiyatlı olunmalıdır. Bu itibarla aşağıdaki ilişkiler ve Tablo 3 incelendiğinde ele alınan denklemlerde DW istatistiğinin bire yakın veya birden büyük oluşunu, sözkonusu gerçek ekonomik ilişkilerin varlığının kanıtı olarak görmek gerekecektir. Bu çerçevede sözkonusu regresyon modellerini değerlendirebiliriz.

a) Gelen Yabancıların Turizm Gelirleri Üzerindeki Etkisi

Türkiye'ye gelen yabancıların turizm gelirleri üzerindeki etkisi logaritmik-doğrusal bir model çerçevesinde gösterilebilir. Buna göre;

TURİST: Türkiye'ye Gelen Yabancı Sayısı

T.GELİRİ: Turizm Gelirleri (milyon dolar) değişkenleri olarak ele alındığında gelen turistin turizm gelirleri üzerindeki etkisi,

log T.GELİRİ = a + blog TURİST

kalıbı çerçevesinde analiz edilebilir[1] . Buna göre 1980-1995 dönemi için elde edilen regresyon çözümlemesi şöyledir.

$$\log \text{T.GELİRİ} = -14.84 + 1.47 \log \text{TURİST}$$

$$(18.71)$$

$$R^2 = 0.96 \qquad SE = 0.19 \qquad DW = 0.71^2$$

Bu sonuca göre gelen yabancı sayısı ile turizm gelirleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Turizm gelirlerinin gelen yabancı elastikiyeti (gelen yabancı sayısında meydana gelen yüzdesel değişmenin turizm gelirleri üzerindeki etkisi) % 147 olarak hesaplanmıştır. Bir başka ifadeyle gelen yabancı sayısında meydana gelecek % 1'lik bir artış, turizm gelirlerinde % 1.47'lik bir artışa neden olmuş görünmektedir.

b) Yurt Dışına Çıkan Vatandaşların Turizm Giderleri Üzerindeki Etkisi

Ç.VATANDAŞ = Yurt Dışına Çıkan Türk Vatandaşları

T.GİDERİ = Turizm Giderleri (milyon dolar)

değişkenleri olarak değerlendirildiğinde, bağımsız değişken olarak yurt dışına çıkan vatandaşların bağımlı değişken olarak ele alınan turizm giderleri üzerindeki etkisi

log T.GİDERİ = a + b log Ç.VATANDAŞ

---

[1] Kullanılan ekonometrik kalıbın log doğrusal olarak seçilmesinin nedeni, doğrudan elastikiyeti tahminlemek içindir.

[2] R^2 = Determinasyon katsayısını. SE = Standart hatayı, DW = Durbın- Watson istatistiğini göstermektedir.

denklemi ile ifade edilebilir. Bu çerçevede 1980 - 1995 dönemi için elde edilen sonuçlar şöyledir:

$$\log \text{T.GELİRİ} = -26.06 + 2.18 \log \text{Ç.VATANDAŞ}$$

(5.59)

$R^2 = 0.69$ SE = 0.45 DW = 0.58

Buna göre turizm giderleri ile yurt dışına çıkan vatandaş sayısı arasında anlamlı bir ilişki bulunmaktadır ancak, denklemin açıklayıcı gücü kuvvetli değildir. R^2 ve DW değerlerinin düşük olması turizm gideri ile yurt dışına çıkan vatandaş arasında yapay (sahte) bir regresyon olduğuna işaret etmektedir. Yurt dışına çıkan vatandaş sayısındaki % 1'lik bir değişmenin turizm giderleri üzerindeki etkisi % 2.18 olmakla birlikte, sözkonusu değişkenin etkisi dışında ek ithalat gibi birtakım faktörlerin de turizm giderleri üzerinde rol oynadığı söylenebilir.

3- Türk Turizminin Gelişimine Etki Eden Etmenler

Özellikle 1980 sonrası dönemde Türk turizmi üzerinde birçok iç ve dış faktör etkili olmuştur. Bunlar arasında, döviz kuru politikaları, enflasyon oranları, terör, uzaklık, ekonomik konjonktür, turizm politikalarındaki istikrarsızlıklar, rakip ülkelerin anti-propogandaları, turist gönderen ülkelerin iç dinamiğinden kaynaklanan sorunlar, turistlerin seyahat eğilimlerindeki değişmeler ,belli başlı faktörler arasında sayılabilir. Bu faktörler içinde yer alan iç etkenlerden enflasyon ve döviz kurunun Türk turizmi üzerindeki üzerindeki etkileri aşağıda inceleme konusu yapılmıştır. Bağımsız değişkenler olarak enflasyon ve döviz kuru birlikte ele alınarak gelen turist, yurt dışına çıkan vatandaş sayısı, turizm gelir ve giderleri üzerindeki etkileri logaritmik regresyon analizi ile değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Türkiye'deki enflasyon oranları son 15 yıldır inişli çıkışlı bir grafik izlemiştir. 1970'li yılların sonlarına doğru önemli boyutlara ulaşmaya başlayan enflasyón, ilk kez 1980 yılında üç haneli rakamlara dayanmıştır. 24 Ocak 1980 yılında yapılan yüksek oranlı devalüasyonun yanında, KİT zamları ve faiz haddinin yükseltilmesinin yarattığı maliyet enflasyonu sonucunda yıllık ortalama enflasyon tüketici fiyatları ile % 115.6 olmuştur. 1981 - 1983 yılları arasında kontrol altına alınabilen enflasyon 1984 yılında tekrar yükselerek yaklaşık % 48.4 oranında gerçekleşmiştir. 1985-1987 döneminde kısmi azalmalar gösteren enflasyon oranı 1988'den itibaren dalgalı bir seyir izlemiş ancak her yıl % 50'nin üzerinde seyretmiştir. 1994 yılı ise Cumhuriyet tarihinin en ağır enflasyonunun yaşandığı yıl olmuştur. Ekonomik kararlardaki gecikmeler ve atılan yanlış adımlar nedeniyle döviz piyasasında başlayan kriz; mal, faktör ve para

piyasalarını da etkileyerek genel bir ekonomik krize dönüşmüştür. Ekonominin iç ve dış dengeleri bozulmuş, rant ekonomisinin yol açtığı spekülasyon sektörü ekonomiyi komutasına almıştır. Bunun sonucunda hükümet, 5 Nisan 1996 tarihinde yeni bir istikrar paketini yürürlüğe koymuştur.

Bütün bu gelişmeler çerçevesinde ilk kez 1980 yılında üç haneli rakamlara ulaşan enflasyon tam 14 yıl sonra tekrar yüzde yüzü aşmış ve yıl sonu itibariyle toptan eşya fiyatları ile % 149.6, tüketici fiyatları ile % 125.5 olmuştur. 1995 yılında ise tüketici fiyatları ile enflasyon oranı % 78.9 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Diğer taraftan bir ekonomide izlenen döviz kuru politikaları ve bunun sonucunda oluşacak döviz kurları, iç ve dış ekonomik denge açısından büyük bir önem taşımaktadır. 1980 öncesi dönemde Türkiye'de döviz kurları resmi otoritelerce belirlenmiş uzun süre döviz kurları sabit tutulmuş; ancak dış ödeme dengesizliklerinin iyice yoğunlaşması karşısında, büyük oranlı devalüasyonlara başvurulmuştur. Bu uygulama, devalüasyon yapılan yıllar hariç, ulusal paranın aşırı değerlenmesine yol açmıştır.

1980 sonrası dönemde ihracata yönelik politikalar çerçevesinde, döviz kurlarına TL.nın aşırı değerlenmesini ortadan kaldıracak şekilde daha esnek bir yapı kazandırılmaya çalışılmıştır. Mayıs 1981'den itibaren döviz kurları Merkez Bankası tarafından günlük ayarlamalara konu olmuş, 1988'in Ağustos'undan itibaren de M.B. bünyesinde oluşturulan bankalararası döviz piyasasında belirlenmeye çalışılmıştır.

1980'li yıllardan itibaren izlenen esnek döviz kuru politikası özellikle dönemin ilk yıllarında, 1980 öncesi dönemde görülen TL.nın aşırı değerlenmesi olgusunu azaltmış ve hatta TL. nın eksik değerlenmesine yol açmıştır. Ancak daha sonraki yıllarda, özellikle döviz kurlarının M.B.ndaki bankalararası döviz piyasasında belirlenmeye başlamasından sonra döviz kurlarındaki artış, TL.nın aşırı değerlenmesi olgusunu gündeme getirecek şekilde enflasyon oranının çok altında kalmıştır.

1980-1995 döneminde döviz kurlarındaki değişmeler ve enflasyon oranları aşağıdaki tabloda görülmektedir (Tablo 2). Buna göre 1985 yılına kadar döviz kurları artış oranı enflasyon oranının üstünde gerçekleşmiş, 1985 yılında enflasyon oranının altında kalmış, 1986 ve 1987 yıllarında ABD. doları için enflasyonun biraz altında, Alman markı için enflasyonun oldukça üstünde seyretmiştir. 1994 yılı hariç tutulduğunda, 1988-1995 dönemi döviz kurlarındaki artışın enflasyon oranının altında kaldığı bir dönem olarak dikkati çekmektedir (sadece 1992 yılında Alman markındaki değişme enflasyonun yaklaşık altı puan üstünde gerçekleşmiştir). Özellikle 1989 ve 1990 yılları döviz kurlarındaki değişmenin enflasyon oranına göre çok düşük olduğu yıllar olarak görünmektedir. 1989 yılında dolarda % 49.2 ve markta % 39.8 oranındaki artışa karşılık

enflasyon oranında % 63.3, 1990'da ise dolarda % 22.9 markta % 43.4 artışa karşılık enflasyonda % 60.3'lük bir artış sözkonusudur. 1994 yılında ise patlak veren ekonomik kriz nedeniyle gerek döviz kurlarında gerekse enflasyon oranında yüzde yüzlerin üstünde artış olmuştur. Sözkonusu yıl dolarda meydana gelen % 170.5 ve Alman markında meydana gelen % 178.8 lik artışlar, tüketici fiyatlarıyla % 125.5 olarak gerçekleşen enflasyon oranının üstünde seyretmiştir.

Tablo:2

DÖVİZ KURLARI VE ENFLASYON ORANLARINDAKİ DEĞİŞMELER

Yıllar	TL/$	Değişme (%)	TL/DM	Değişme (%)	Enf.Oranı (Tük.Fiy.ile)
1980	---- (*)	----	----	----	115.6
1981	110.24	----	48.87	----	33.9
1982	160.89	46.0	66.21	35.5	21.9
1983	223.82	39.1	87.46	32.1	31.4
1984	365.08	63.1	127.94	46.3	48.4
1985	519.61	42.3	178.72	39.7	44.9
1986	669.04	28.7	310.55	73.7	34.6
1987	855.04	27.8	477.67	53.8	38.9
1988	1421.39	66.2	807.44	69.0	73.7
1989	2120.25	49.2	1129.44	39.8	63.3
1990	2606.36	22.9	1620.36	43.4	60.3
1991	4168.11	60.0	2509.79	54.9	66.0
1992	6864.36	64.7	4417.90	76.0	70.1
1993	10985.96	60.0	6635.80	50.2	66.1
1994	29704.33	170.4	18498.82	178.8	125.5
1995	45705.43	53.9	31946.18	72.7	78.9

(*) Günlük kur uygulamasının başladığı Mayıs 1981'den önce dövizlerin değeri, siyasi kararlarla belirlenmekteydi.

KAYNAK: TC. Merkez Bankası- Aylık İstatistik Bülteni ve DPT- Temel Ekonomik Göstergeler, çeşitli sayılardan yararlanılmıştır.

Normal koşullar altında ve diğer şartlar sabit kalmak koşuluyla, yabancı paranın ülke parası cinsinden değeri arttığı zaman yabancı turistlerin daha fazla mal vehizmetlere talepte bulunacağı genel bir kural olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle enflasyon oranının döviz kurlarının üstünde seyretmesi, turistik harcamaların bundan olumsuz etkilenmesi sonucunu beraberinde getirmektedir.

1980 sonrası dönemde izlenen ve özellikle dönemin ilk yarısında TL.nı aşırı değerlenmiş düzeyinden kurtaran döviz kuru politikasının ve enflasyonun gelen turist, yurt dışına çıkan vatandaş, turizm gelir ve giderleri üzerinde ne ölçüde etkili olduğu regresyon yöntemi ile araştırılmış ve sonuçları Tablo: 3'te toplu olarak sunulmuştur.

Bu çerçevede tekli regresyon sonuçlarına göre gerek enflasyonun gerekse döviz kurunun, ülkeye gelen turist, yurt dışına çıkan vatandaş sayısı ile turizm gelir ve giderleri üzerinde etkili olduğu ve aralarında aynı yönde bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir. Bununla birlikte enflasyon ve sözkonusu değişkenler arasındaki ilişkide özellikle determinasyon katsayılarının (R^2 değerleri) düşük olduğu görülmektedir.İç fiyatlardaki artışlar, gelen yabancı ve turizm gelirleri üzerinde olumsuz etki yapmakla birlikte, ülkemizde otel fiyatlarının dövizle belirlenmesi ve özellikle içecek fiyatlarının kar marjlarının çok yüksek olması, turizmde enflasyondan kaynaklanabilecek olumsuzlukları azaltmaktadır.

Diğer taraftan enflasyon ve döviz kuru birlikte ele alınarak regresyon analizi yapılmış ve gelen turist ve turizm geliri üzerinde en fazla etkili olan aracın belirlenmesine çaba gösterilmiştir.

Bu çerçevede 1981-1995 döneminde gelen turist sayısındaki değişmeler ele alınan değişkenler içinde sadece döviz kuruna bağımlılık göstermiş bulunmaktadır. Gelen turist sayısı ile enflasyon arasındaki ilişki ise anlamsız sonuç vermiştir. Buna göre döviz kurunda meydana gelen değişmeler gelen turist üzerinde etkili olmuştur. Nitekim elde edilen denklemde gelen turistin döviz kuru elâstikiyeti (döviz kurunda meydana gelen % 1'lik değişmenin gelen turist sayısında yol açtığı yüzdesel değişme) 0.24 olarak hesaplanmıştır.

Ayrıca enflasyon ve döviz kuru olarak ele alınan bağımsız değişkenlerin birlikte turizm geliri üzerindeki etkilerine bakıldığında da, yukarıda belirtilen denkleme benzer sonuçlarla karşılaşılmaktadır. Yani turizm gelirleri üzerinde etkili olan değişken döviz kuru olarak görülmektedir.

TABLO : 3

DÖVİZ KURU VE ENFLASYONUN TURİZM ÜZERİNE ETKİLERİ: REGRESYON SONUÇLARI (1981-1995)

Denklem No	Bağımlı Değişken	Sabit Terim	ENFLASYON	DÖVİZ KURU	R^2	q	DW
1	GELEN TURİST	10.26	1.2174 (7.153)	-	0.17	0.79	1.86
2	YURT DIŞINA ÇIKANLAR	12.71	0.4980 (4.761)	-	0.17	0.63	1.34
3	TURİZM GELİRİ	0.40	1.7781 (6.681)	-	0.45	0.77	1.79
4	TURİZM GİDERİ	0.31	1.4278 (5.865)	-	0.41	0.72	1.93
5	GELEN TURİST	12.74	-	0.3151 (11.597)	0.19	0.91	0.67
6	YURT DIŞINA ÇIKANLAR	13.65	-	0.1395 (8.517)	0.11	0.85	0.82
7	TURİZM GELİRİ	4.07	-	0.4534 (8.917)	0.35	0.86	0.62
8	TURİZM GİDERİ	3.16	-	0.3775 (9.178)	0.28	0.86	0.91
9	GELEN TURİST	11.94	0.3341 (1.511)	0.2444 (4.564)	0.18	0.92	0.90
10	TURİZM GELİRİ	2.66	0.5932 (1.419)	0.3278 (3.241)	0.34	0.88	0.88

NOT : Parantez içi değerler t-değerlerini (Ttab 0.05 = 1.782); R^2 , determinasyon katsayısını; q, regresyon denkleminin standart hatasını; DW, Durbin - Watson istatistiğini göstermektedir.

Buna göre döviz kurunda meydana gelen artışlar turizm gelirlerini olumlu yönde etkilemektedir. Turizm gelirlerinin döviz kuru elastikiyeti (döviz kurunda meydana gelen yüzdesel değişmenin turizm gelirleri üzerindeki etkisi) % 33 olarak hesaplanmıştır. Bir başka ifadeyle döviz kurunda meydana gelen % 1'lik bir artış, turizm gelirlerinde % 0.33'lük bir artışa neden olmuş görünmektedir.

II- TURİZM YATIRIMLARININ GELİŞİMİ

Turizm yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı aşağıdaki tabloda görülmektedir (Tablo 4). Buna göre 1980-1989 döneminde özel kesimin sabit sermaye yatırımları içindeki payı sürekli artarak % 0.7'den % 6.5'e ulaşmıştır. Bunda, 1980 sonrası turizme verilen önemin ve dolayısıyla teşviklerin önemli bir payı bulunmamaktadır. Daha sonraki yıllar, özellikle de son iki yıl, özel kesim turizm yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı azalmış ve 1995 yılında % 2.5'e düşmüştür.

TABLO: 4

TURİZM YATIRIMLARININ SABİT SERMAYE YATIRIMLARI İÇİNDEKİ PAYI (%)

Yıllar	Özel Kesim	Kamu Kesimi	Toplam
1980	0.7	0.3	0.5
1985	1.3	0.8	2.2
1989	6.5	1.1	4.1
1990	6.2	1.3	4.0
1991	6.1	1.5	4.0
1992	5.0	1.4	3.3
1993	2.5	1.8	2.2
1994	2.4	2.1	2.2
1995	2.5	2.4	2.3

KAYNAK: HDTM- Başlıca Ekonomik Göstergeler, çeşitli yıllar.

Yatırım teşvik belgelerinin sektörel dağılımı ise Tablo:5'de görülmektedir. Buna göre hizmetler sektörü içinde yer alan turizm sektörünün yatırım teşvik belgeleri içindeki payı 1990 yılına kadar sürekli artmış, bu tarihten itibaren azalmaya başlamıştır. 1989 yılında % 18.5'e ulaşan yatırım teşvik belgeleri

içinde turizmin payı 1995 yılı itibariyle % 0.9'a kadar düşmüştür. 1990'lı yıllarda bir taraftan körfez krizinin olumsuz etkileri ve terör hareketleri Türkiye'yi turizm bakımından bir "risk bölgesi" konumuna getirirken, diğer taraftan yüksek enflasyon ile sektörün alt ve üst yapı sorunları özellikle yatırımlarla ilgili belirsizlikleri arttırmıştır. Yüksek kredi faizleri nedeniyle turizm sektöründe kaynak kullanma maliyeti artmış, sektördeki yüksek sermaye yoğunluğu turizm işletmelerinde yatırımların özkaynakla finansmanını güçleştirmiştir (TURİZM BAKANLIĞI,1993,S.20). Kamu kesiminde yaşanan mali sorunlar, bu kesimin borçlanma gereğinin yüksek düzeyde seyretmesi, özel kesimin turizm sektöründe kullanabileceği fonların hacmini daraltmıştır. Gerek yüksek kaynak maliyeti, gerekse kapasite kullanımından bağımsız olarak bakım, onarım, personel, enerji, vb. sabit giderlerin yüksek oluşu, bu sektörde yatırımların karlılığını azaltmış ve yatırım eğilimini olumsuz etkilemiştir.

TABLO: 5

YATIRIM TEŞVİK BELGELERİNİN SEKTÖREL DAĞILIMI (%)

Sektörler	1985	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
Tarım	0.7	2.7	10.6	1.7	1.3	1.1	1.0	0.4
Madencilik	5.9	2.8	2.7	4.0	2.9	2.9	2.0	0.6
İmalat	38.8	48.4	68.8	69.1	66.5	69.5	60.1	87.6
Enerji	4.0	1.9	2.0	4.8	2.2	5.6	4.9	2.4
Hizmetler	50.6	44.4	15.9	31.0	27.0	20.9	32.0	9.0
-Ulaştırma	30.2	14.3	2.7	10.0	10.2	11.0	14.7	6.2
-Turizm	6.0	18.5	7.4	4.4	3.4	3.5	3.1	0.9
-Diğer	14.4	11.6	5.7	16.6	13.4	6.4	14.2	1.9

KAYNAK: HDTM- Başlıca Ekonomik Göstergeler, çeşitli yıllar.
DPT- Temel Ekonomik Göstergeler- Temmuz 1996.

Turizm sektöründe gelecekle ilgili belirsizlikleri ve riskleri gidermek için ayrıntılı turizm envanteri çıkarmak ve sektör planı yapmak gerekmektedir. Sektöre yönelik teşvik ve kredilerin dağılımında selektif olunması, sınırlı kamu kaynaklarının rasyonel kullanılması açısından şarttır. Teşvikler, stratejik önemi olan turizm alt sektörlerini hedeflemeli, dünyada talep edilen turizm türlerine yönelen, daha fazla katma değer yaratan ve birden fazla sektöre taşan etkiler yaratabilecek projeler desteklenmelidir.

III - TURİZM SEKTÖRÜNÜN DİĞER SEKTÖRLERLE İLİŞKİSİ VE BAĞLANTI KATSAYILARI

Bir ekonomide sektörlerin birbirlerine sağladıkları mal ve hizmet miktarı ile üretim miktarı arasındaki ilişkiler en geniş anlamda "sektörlerarası bağımlılık" olarak nitelendirilmektedir. Ekonomide sektörlerarası ilişkinin biçimi ve yönü girdi-çıktı tabloları yardımıyla incelenebilmektedir. Bu amaçla ya girdi katsayı matrisinden ya da ters matristen yararlanılmaktadır. Bunlardan girdi katsayı matrisi, herhangi bir sektörün bir birim üretimi için gerekli girdi miktarlarını göstermektedir. Girdi-çıktı tablosunda herhangi bir sektörün kendisine girdi veren sektörlerle ilişkisi geriye doğru bağlantılar, bu sektörün ürettiği malları girdi olarak kullanan sektörlerle ilişkisi ise ileriye doğru bağlantılar şeklinde ifade edilmektedir (TUNCA; 1981, s.76). Buna göre doğrudan geriye doğru bağlantı etkisi, bir sektörün diğer sektörlerden kullandığı ara girdilerin, o sektörün toplam üretim değeri içindeki payını gösterir (SAVAŞ; 1986,s.127). Girdi talebinin yüksek olması durumunda sektör üretiminin artışı, girdi veren sektörlerdeki üretimi de hızlandıracaktır. Diğer taraftan bir sektörün üretimine olan ara talebin toplam talebe oranı doğrudan ileri bağlantı etkisi adını almakta ve sektör üretiminin ne kadarının ara talebe ne kadarının da nihai talebe ayrıldığını, dolayısıyla o sektörün diğer sektörleri ne ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır. Doğrudan ileri bağlantı etkisinin düşüklüğü, o sektörün diğer sektörlerden bağımsız ve ekonomiyi etkileme gücünün az olduğunu göstermek-tedir (SAVAŞ 1986,s.127). Bu değerlerin büyük olması ise, o sektörün toplam üretiminin büyük kısmının nihai tüketiciler yerine ara malı talebi olarak diğer sektörlere gittiğini, sektörlerde meydana gelecek bir gelişmenin sektörün mal-larını girdi olarak kullanan diğer sektörlerin gelişmelerine de olumlu katkılarda bulunacağını ve ekonomide sürükleyici bir güce sahip olduğunu gösterir.

Bu çerçeve içinde elde bulunan 64 sektörlü 1990 girdi-çıktı tablosu incelenmiş ve turizm sektörü için bir değerlendirme yapılmıştır. Elde edilen bulgulara göre turizm sektörü 1990 yılında kendisi dahil 37 sektörden girdi alınaktadır. Bu sektörlerden 5'i tarım, 23'ü imalat sanayii, 9'u ise hizmetler sektörüdür. Geriye doğru bağlantı katsayısı en yüksek olan sektör 0.07138 ile tarım kesimi içinde yer alan hayvancılık sektörüdür (Tablo: 6). Bu sektörü; toptan ve perakende ticaret, karayolu taşıması, tarım, kişisel ve mesleki hizmetler, alkollü içkiler ve şeker üretimi izlemektedir. Bu sektörler turizmin en yüksek oranda ara girdi kullandığı, dolayısıyla turizm sektörünün girdi alışları yoluyla etkileme olanağı en yüksek olan sektörlerdir.

Diğer taraftan turistik üretim, kendisi dahil 10 sektör tarafından kullanılmaktadır. Bu sektörlerin ormancılık hariç hepsini hizmet sektörleri oluşturmaktadır (Tablo:6). İleri bağlantı katsayısı en yüksek sektör toptan ve perakende ticaret (0.03006) sektörüdür. Bunu sırasıyla; kişisel ve mesleki

hizmetler, turizm, bankacılık, karayolu taşıması, havayolu taşıması, denizyolu taşıması, demiryolu taşıması, ormancılık ve haberleşme sektörleri izlemektedir. Bu açıdan turizm sektörünün gerek imalat sanayii gerekse ormancılık hariç tarım sektörleriyle ileri bağlantısının olmadığı görülmektedir.

Sektörlerarası mal ve hizmet akımını "doğrudan" bağımlılık yönünden ele alan bu yöntemin yanında, o sektör yapısını daha ayrıntılı bir biçimde veren "toplam" bağlantı etkileri de ölçülebilmektedir. Bunun için ters matrisin sıra toplamları ilgili sektörün toplam (doğrudan ve dolaylı) ileri bağlantı katsayısını vermekte ve her sektörün üretimine karşı nihai talebin bir birim artması durumunda i sektöründe gerekli üretim artışını göstermektedir. Ters matrisin sütun toplamlarıyla ise toplam geri bağlantı katsayısı hesaplanmakta ve eğer j sektörünün üretimine karşı nihai talep bir birim artarsa bu artışın toplam girdi gereklerini karşılamak için bütün sektörlerin üretiminde gerekli artışı belirlemek mümkün olmaktadır (KORUM 1977,s.72). Bu katsayılar yardımıyla sektörlerin ekonominin genel koşullarından etkilenme ve ekonomiyi etkileme potansiyelleri belirlenebilmektedir.

Bu çerçevede 1990 yılı input-output tablosunun verilerine göre, turizm sektörünün toplam ileri bağlantı katsayısı 1.1672'dir. Bir başka ifadeyle, ekonominin bütününe yönelik nihai talep bir birim arttığında turizm sektörünün üretimi bu talep artışından daha fazla artmaktadır. Ekonomide genel talep koşullarına karşı en duyarlı sektörlerin belirlenmesine olanak veren toplam ileri bağlantı katsayıları büyüklük sıralamasına tutulduğunda ilk sıraları tarım ve imalat sanayii sektörlerinin aldığı, bununla birlikte toptan ve perakende ticaret, karayolları taşıması kişisel ve mesleki hizmetler, bankacılık-sigortacılık gibi hizmet sektörlerinin de güçlü bağlantı etkilerinin olduğu görülmektedir. Turizm sektörünün ileri bağlantı etkisi, 64 sektöre göre düzenlenmiş girdi-çıktı tablosunda 19 sektörden daha büyük düzeydedir (Tablo:7).

Geri bağlantı etkisi, daha çok ara malı kullanılması ve buradan diğer sektörlerde üretimin arttırılması gibi nitelikleri dolayısıyla, ileri bağlantı etkisinden daha üstün tutulmaktadır. Geri bağlantı katsayısının büyüklüğü sektörün ek talep yaratarak üretimi canlandıracağını gösterir. Bu açıdan bakıldığında, turizm sektörünün toplam geri bağlantı katsayısı 1.9518'dir. Turizm sektörüne yönelik nihai talep bir birim arttığında diğer sektörlerin üretimi yaklaşık iki birim artmaktadır. Geri bağlantı katsayıları en yüksek sektörler arasında başta imalat sanayii ve inşaat sektörleri yer almaktadır. Bunun yanında tarım sektörü içinde hayvancılık; madencilik sektörü içinde demir cevheri çıkarımı; hizmetler sektörü içinde de turizm ve taşıma hizmeti veren sektörlerin ileri bağlantı katsayılarının yüksek olduğu belirtilebilir. Ekonomiyi etkileme olanağı yüksek olan sektörler sıralamasında turizm sektörünün 28 sektörden daha yüksek bağlantı düzeyine sahip olduğu görülmektedir (Tablo.8).

TABLO : 6

DOĞRUDAN İLERİYE VE GERİYE DOĞRU BAĞLANTI KATSAYILARI (1990)

SEKTÖRLER	DGBK	SEKTÖRLER	DİBK
Hayvancılık	0.07138	Toptan ve Perakakende Tica.	0.03006
Toptancılık ve Pera.Tic.	0.06283	Kişisel ve Mesleki Hizmetler	0.01508
Karayolu Taşıması	0.05243	TURİZM	0.00679
Tarım	0.04745	Bankacılık - Sigortacılık	0.00509
Diğer Besin Maddeleri	0.03724	Karayolu Taşımacılığı	0.00343
Kişisel ve Mesleki Hizmet.	0.03441	Havayolu Taşımacılığı	0.00206
Alkollü İçkiler	0.02330	Denizyolu Taşımacılığı	0.00022
Şeker Üretimi	0.02269	Demiryolu Taşımacılığı	0.00011
Bankacılık - Sigortacılık	0.01642	Ormancılık	0.00008
Haberleşme	0.01368	Haberleşme	
Petrol ve Kömür Ürünleri	0.01249		
Petrol Arıtımı	0.01170		
Alkolsüz İçkiler	0.01150		
Bitki. ve Hay.Yağlar İmali	0.01066		
Öğütülmüş Tarım Ür. İmali	0.01011		
Balıkçılık	0.00895		
Mezbaha Ürünleri	0.00878		
Kağıt ve Kağıt Ürünleri	0.00852		
Elektrik	0.00799		
İlaç Sanayii	0.00779		
TURİZM	0.00718		
Gaz ve Su	0.00710		
Kimyasal Gübreler İmali	0.00592		
Metal Eşya Sanayii	0.00489		
Ormancılık	0.00475		
Dokuma Sanayii	0.00367		
Tütün Sanayii	0.00365		
Basım-Yayın ve Ciltcilik	0.00362		
Taş ve Toprağa Day. Sanayi	0.00275		
Sebze ve Meyve İşleme San	0.00264		
Kömür Madenciliği	0.00219		
Denizyolu Taşıması	0.00165		
Plastik Ürünleri	0.00090		
Cam ve Camdan Mam.Eş.San.	0.00057		
Havayolu Taşımacılığı	0.00036		
Diğer İmalat Sanayii	0.00024		
Demiryolu Taşımacılığı	0.00023		

KAYNAK: DİE - Türkiye Ekonomisinin Input - Output Yapısı - 1990'dan yararlanılarak hesaplanmıştır.

TABLO : 7

TOPLAM İLERİYE DOĞRU BAĞLANTI ETKİLERİNE GÖRE SEKTÖRLER VE TURİZM SEKTÖRÜNÜN YERİ (1990)

SEKTÖRLER	TİB	SEKTÖRLER	TİB
TARIM SEKTÖRÜ		Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii	1.3272
Tarım	6.3331	Öğütülmüş Tarım Ürün. İmali	1.2736
Hayvancılık	2.3709	Cam Sanayii	1.2587
Ormancılık	1.8246	Çimento Sanayii	1.2328
Balıkçılık	1.0155	Çırçırlama	1.2141
MADENCİLİK SEKTÖRÜ		Diğer Taşıma Araçları	1.2105
Ham Petrol ve Doğlagaz	3.9935	Demiryolu Ulaşım Araçları	1.2010
Kömür Madenciliği	1.6277	Gaz-Su	1.1866
Taşocakçılığı	1.1930	Basım-Yayın ve Ciltçilik	1.1797
Metalik Cevher Çıkarımı	1.1525	Şeker Üretimi	1.1628
Demir Cevheri Çıkarımı	1.1065	Diğer İmalat Sanayii	1.1579
Metalik Olmayan Mad.Çıkar.	1.0964	Sebze-Meyve İşleme Sanayii	1.1200
İMALAT SANAYİİ		Deniz Ulaşım Araçları	1.1071
Petrol Arıtımı	5.6064	Mobilya - Mefruşat Sanayii	1.0806
Diğer Kimyasal Ürünler İmali	5.1225	Alkollü İçkiler	1.0649
Demir-Çelik Ana Sanayii	4.5441	Ayakkabı Sanayii	1.0598
Metal Ana Sanayii	4.0066	Elbise ve Giyim Eşyası Sanayii	1.0529
Elektrik	3.6225	Alkolsüz İçkiler	1.0331
Kağıt ve Kağıt Ürünleri	2.6137	Tütün Sanayii	1.0062
Dokuma Sanayii	2.2166	İNŞAAT SEKTÖRÜ	
Elektrikli Makineler	2.1660	Bina İnşaatı	1.0000
Kara Ulaşım Araçları	2.0333	Bina Dışı İnşaat	1.0000
Ağaç ve Mantar Ürünleri	1.9984	HİZMETLER SEKTÖRÜ	
Metal Eşya Sanayii	1.8701	Toptan ve Perakende Ticaret	5.8395
Elektriksiz Makineler	1.7531	Karayolu Taşıması	5.3698
Kauçuk Ürünleri	1.6809	Kişisel ve Mesleki Hizmetler	3.3891
Kürk ve Deri Ürünleri	1.6513	Bankacılık - Sigortacılık	3.2971
Plastik Ürünleri	1.6099	Habercilik	1.6177
İlaç Sanayii	1.5107	Denizyolu Taşıması	1.4405
Diğer Besin Maddeleri	1.4888	Havayolu Taşıması	1.2408
Bitkisel-Hayvansal Yağ.İmali	1.4820	TURİZM SEKTÖRÜ	1.1672
Mezbaha Ürünleri	1.4575	Demiryolu Taşıması	1.0691
Kimyasal Gübreler İmali	1.3904	Kamu Hizmetleri	1.0000
Petrol ve Kömür Ürünleri	1.3539	Konut Sahipliği	1.0000
Tarımsal Makine - Teçhizat	1.3278		

Kaynak: DİE Türkiye Ekonomisinin Input - Output Yapısı , Ankara, 1994.

TABLO : 8

TOPLAM GERİYE DOĞRU BAĞLANTI ETKİLERİNE GÖRE SEKTÖRLER VE TURİZM SEKTÖRÜNÜN YERİ (1990)

SEKTÖRLER	TİB	SEKTÖRLER	TİB
TARIM SEKTÖRÜ		Öğütülmüş Tahıl Ürünleri İmali	2.2450
Hayvancılık	1.8330	Çırçırlama	2.2423
Tarım	1.4364	Diğer Kimyasal Ürünler İmali	2.2372
Balıkçılık	1.3607	Dokuma Sanayii	2.2331
Ormancılık	1.2484	Deniz Ulaşım Araçları	2.1518
MADENCİLİK SEKTÖRÜ		Sebze-Meyve İşleme Sanayii	2.1031
Demir Cevheri Çıkarımı	1.7201	İlaç Sanayii	2.0735
Metalik Olmayan Maden Çıkarımı	1.5849	Alkolsüz İçkiler	2.0599
Kömür Madenciliği	1.4747	Ağaç ve Mantar Ürünleri	2.0353
Taşocakçılığı	1.3426	Demiryolu Ulaşım Aaraçları	1.8432
Ham Petrol ve Doğalgaz	1.2693	Taş ve Toprağa Dayalı Sanayii	1.8291
Metalik Olmayan Maden Çıkarımı	1.1848	Cam Sanayii	1.8061
İMALAT SANAYİİ		Çimento Sanayii	1.7676
Demir-Çelik Ana Sanayii	2.6751	Tütün Sanayii	1.7652
Diğer İmalat Sanayii	2.6304	Petrol Arıtımı	1.6421
Ayakkabı Sanayii	2.4797	Gaz- Su	1.5608
Metal Ana Sanayii	2.4750	Diğer Taşıma Araçları	1.5227
Diğer Besin Maddeleri	2.4695	Alkollü İçkiler	1.4918
Mezbaha Ürünleri	2.4536	Elektrik	1.4734
Tarımsal Makine - Teçhizat	2.4400	İNŞAAT SEKTÖRÜ	
Plastik Ürünleri	2.4327	Bina İnşaatı	2.1400
Kara Ulaşım Araçları	2.4180	Bina Dışı İnşaat	2.0179
Kimyasal Gübreler İmali	2.4057	HİZMETLER SEKTÖRÜ	
Elektrikli Makineler	2.3974	Demiryolu Taşıması	1.9821
Elbise ve Giyim Eşyası	2.3890	TURİZM SEKTÖRÜ	1.9518
Bitkisel-Hayvansal Yağlar İmali	2.3836	Denizyolu Taşıması	1.7492
Basım-Yayım ve Ciltçilik	2.3547	Kişisel ve Mesleki Hizmetler	1.7162
Metal Eşya Sanayii	2.3546	Karayolu Taşıması	1.6414
Mobilya-Mefruşat Sanayii	2.3170	Havayolu Taşıması	1.6172
Kauçuk Ürünleri	2.3073	Haberleşme	1.6154
Şeker Üretimi	2.2999	Bankacılık - Sigortacılık	1.3360
Kağıt ve Kağıt Ürünleri	2.2973	Toptan ve Perakende Ticaret	1.3306
Kürk ve Deri Ürünleri	2.2828	Konut Sahipliği	1.1807
Elektriksiz Makineler	2.2541	Kamu Hizmetleri	1.0000
Petrol ve Kömür Ürünleri	2.2459		

Kaynak: DİE Türkiye Ekonomisinin Input - Output Yapısı , Ankara, 1994.

Toplam geriye ve ileriye doğru bağlantı etkileri açısından topluca bir değerlendirme yapıldığında; turizm sektörünün, sektörlerarası mal ve hizmet akımı yönünden diğer sektörlerle ilişkisinin çok güçlü olmadığı söylenebilir. Ancak, özellikle geri bağlantı etkisinin bazı temel üretim sektörlerinden daha yüksek olması, turizm sektörünün potansiyel olarak ekonomiyi etkileme gücü yüksek sektörler arasına girebileceğine işaret etmektedir.

SONUÇ

Hizmetler sektörü içinde yer alan turizm sektörü, planlı dönemden günümüze kadar hem kantitatif hem de kalitatif açıdan önemli gelişmeler göstermiştir. 1980 öncesi dönem sektörde hazırlık dönemi, 1980 sonrası ise atılım dönemi olarak ifade edilebilir. Türk turizminin, özellikle seksenli yılların ilk yarısındaki gelişmesinde etkili olan faktörler arasında; sektöre uygulanan teşvik politikaları, turizme daha fazla kaynak ayrılması, turizm bilincinin yerleşmesi, yatırımcıların turizme giderek daha çok ilgi göstermesi, özel sektör-yabancı sermaye işbirliği, yöresel gelişim projelerinin uygulanması, uluslararası entegrasyonlarda Türkiye'nin sesini duyurması sayılabilir.

1980 sonrası dönemde Türkiye'ye gelen yabancıların ülkenin turizm gelirleri ve yurt dışına çıkan Türk vatandaşlarının turizm giderleri üzerindeki etkileri analiz edildiğinde, aralarında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişki bulunduğu görülmektedir. Turizm gelirlerinin gelen yabancı elastikiyeti (gelen yabancı sayısında ortaya çıkan yüzdesel değişmenin turizm gelirleri üzerindeki etkisi) % 147 olarak hesaplanmıştır. Diğer taraftan turizm giderleri ile yurt dışına çıkan Türk vatandaşları arasındaki ilişki de anlamlı olmakla birlikte, denklemin açıklayıcı gücü kuvvetli değildir. R^2 ve DW değerlerinin düşük olması iki değişken arasında yapay bir regresyon olduğuna işaret etmektedir. Buna göre yurt dışına çıkan vatandaş sayısında % 1'lik değişmenin turizm giderleri üzerindeki etkisi % 2.18 olmakla birlikte, sözkonusu değişkenin etkisi dışında ek ithalat gibi birtakım faktörlerin de turizm giderleri üzerinde önemli rol oynadığı söylenebilir.

Özellikle 1980 sonrası dönemde Türk turizmi üzerinde; döviz kuru politikaları, terör, enflasyon,uzaklık, ekonomik konjonktür, turizm politikalarındaki istikrarsızlıklar, rakip ülkelerin anti-propagandaları, turist gönderen ülkenini kendi iç dinamiğinden kaynaklanan sorunlar, turistlerin seyahat eğilimlerindeki değişmeler gibi birçok iç ve dış faktör etkili olmuştur. Bu faktörler içinde yer alan iç etkenlerden enflasyon ve döviz kuru değişmelerinin gelen turist, yurt dışına çıkan vatandaş, turizm gelir ve giderleri üzerindeki etkileri regresyon analizi ile değerlendirildiğinde, gerek enflasyonun gerekse döviz kurunun, sözkonusu bağımlı değişkenler üzerinde etkili olduğu ve aralarında ayni yönde bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir. İç fiyatlardaki artış, gelen yabancı ve turizm gelirleri üzerinde olumsuz etki yapmakla birlikte, ülkemizde otel

fiyatlarının dövizle belirlenmesi ve özellikle içecek fiyatlarının kar marjlarının çok yüksek olması, turizmde enflasyondan kaynaklanabilecek olumsuzlukları azaltmaktadır.

Diğer taraftan enflasyon ve döviz kuru birlikte ele alınarak, turizm geliri ve ülkemize gelen turit üzerinde hangi bağımsız değişkenin daha etkili olduğu analiz edilmiştir. Buna göre gerek turizm geliri ve gerekse gelen turist üzerinde döviz kurunun etkili olduğu görülmüştür. Döviz kurunda meydana gelen % 100'lük bir değişmenin gelen turist üzerinde % 24, turizm gelirlerinde ise % 33 oranında değişmeye yol açacağı hesaplanmıştır.

Turizm yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları çiçndeki payı, sektöre verilen önem ve sağlanan teşvikler dolayısıyla 1980-1989 döneminde sürekli artmış, bu artış sonucu özel kesimin sabit sermaye yatırımları içindeki payı % 0.7'den % 6.5'e, kamunun payı da % 0.3'den % 1.1'e çıkmıştır. Daha sonraki yıllarda ise toplam turizm yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı azalma trendine girmiş ve 1989 yılında % 4.1 olan bu pay,1995 yılında % 2.3 düzeyinde gerçekleşmiştir.

Turizm sektörü sektörlerarası bağımlılık ilişkisi açısından da incelenmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır. 1990 yılına ait 64 sektörlü girdi-çıktı tablosu bulguları turizm sektörünün, kendisi dahil 37 sektörden girdi aldığını ve bu sektörlerden 23'ünün imalat sanayi sektörleri olduğu belirlenmiştir. Turizm sektörünün en yüksek oranda ara girdi kullandığı sektörler arasında başta hayvancılık sektörü olmak üzere; toptan ve perakende ticaret, karayolu taşımacılığı, tarım, kişisel ve mesleki hizmetler, alkollü içkiler ve şeker üretimi sanayileri yer almaktadır.

Diğer taraftan turistik üretim, kendisi dahil 10 sektör tarafından kullanılmaktadır. Bu sektörlerin, ormancılık sektörü hariç hepsini hizmet sektörleri oluşturmaktadır. Ekonomide genel talep şartlarına karşı en duyarlı sektörler sıralandığında turizm sektörünün 64 sektör içinde 19 sektörden daha büyük bağlantı etkisine sahip olduğu gözlenmiştir. Ekonomiyi etkileme olanağı en yüksek sektörler sıralamasında ise, turizm sektörünün 28 sektörden daha yüksek bağlantı etkisine sahip olduğu belirlenmiştir.

Sonuç olarak turizm, yarattığı direkt ve dolaylı etkilerle stratejik bir sektör olarak ifade edilebilir. Ödemeler dengesine ve istihdama katkısı, katma değer yaratması, gelir ve harcama akımına yol açması, diğer tüm sektörleri birleştiren özellik taşıması ve bu sektörlerle güçlü bağlantı etkisinin bulunması bakımından turizm sektörü önemli bir konumda bulunmaktadır. Dolayısıyla bu hizmet sektöründe alt ve üst yapısal gelişimi hedefleyen istikrarlı ve doğru politikaların oluşturulması gerekmektedir.

ABSTRACT

Tourism is considered one of the pioneering sectors for economic development in many less-developed countries. In the same direction, tourism sector in the Turkish economy has experienced significant developments in terms of both quality and quantity during the planned era, i.e. after 1963.

This paper overviews the developments in the Turkish tourism in the first place. It especially examines the impact of the exchange rate policies and inflation rates on the income of tourism and the number of foreign tourists during the 1980s and the 1990s. It also investigates whether the sector is of a pioneering one recording the Turkish economy by employing some input - output techniques.

KAYNAKÇA

CHAREMZA, W.W.-DEADMAN, D. (1992), *New Directions in Econometric Practice*, Edward Elgar, England.

DICKEY, D.A.-FULLER, W.A. (1981), "Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time-Series with a Unit Root", *Econometrica,* Vol.49.

DİE (1994) *Türkiye Ekonomisi Input - Output Yapısı*, Ankara.

DPT (Temmuz 1996), *Temel Ekonomik Göstergeler*.

HDTM; *Başlıca Ekonomik Göstergeler 1982, 1986, 1990, 1996.*

KORUM, U. (1977), *Türk İmalat Sanayii ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme*, A.Ü.S.B.F. Yayın No: 408, Ankara.

MERKEZ BANKASI; *Aylık İstatistik Bülteni*, çeşitli aylar.

NELSON, C.-PLOSSER, C.I. (1982), "Trends And Random Walks in Macroeconomic Time Series: Some Evidence and Implications", *Journal of Monetary Economics,* Vol.12.

OLALI, H. -TİMUR, A. (1988), *Turizm Ekonomisi*, Ofis Matbaası, İzmir.

PERRON, P. (1988), "Trends And Random Walks in Macroeconomic Time Series: Furter Evidence from a New Approach", *Journal of Economic Dynamics and Control,* Vol.12.

PHILLIPS, P.C.B.(1986), "Understanding Spurious Regressions in Econometries", *Journal of Econometrics,* Vol.33.

SAVAŞ, V.(1986) *Kalkınma Ekonomisi* (4. Baskı), Yayın No: 85, Beta Basım, İstanbul.

SELÇUK, F. (1993), "Testing for Unit Roots: Bayesian Approach Versus Classical Tests (An Application to the Turkish Economy), *Metu Studies in Development*, Vol.20 (3).

TUNCA, Z.(1981), *Türkiye İmalat Sanayiinde İthal İkamesi ve Gelişmenin Kaynakları (1968-1975)*, İTÜ. Yayın No: 1194, İstanbul.

TURIZM BAKANLIĞI (1996), *Turizm İstatistikleri Bülteni*.

TURIZM BAKANLIĞI (1993), *Turizm Katma Değer ve Çoğaltan Katsayısı*, Yatırımlar Genel Müdürlüğü, Araştırma ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı, Yayın No: 11.

UTKULU, U.(1994) "Cointegration Analysis: An Introductory Survey with Applications to Turkey", *I.Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Bildirileri* içinde, Eds.M.Güneş, Ş.Üçdoğruk ve V. Pazarlıoğlu, İzmir.